

Tilburg University

Vergrijzing in het tijdperk van de eeuwige jeugd

Cobben, P.G.

Published in:
Ontgroening en vergrijzing

Publication date:
1992

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Cobben, P. G. (1992). Vergrijzing in het tijdperk van de eeuwige jeugd. In J. Boelhouwer, W. J. M. van Genugten, & H. Keuzenkamp (Eds.), *Ontgroening en vergrijzing* (pp. 60-66). Tilburg University Press.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Vergrijzing in het tijdperk van de eeuwige jeugd

P.G. Cobben

1. Inleiding

In deze bundel komen vele aspecten aan de orde van een fenomeen dat wordt aangeduid met 'ontgroening' en 'vergrijzing'. Maar wat - om me tot de tweede term te beperken - met vergrijzing (op zichzelf genomen) bedoeld kan zijn, blijft daarbij buiten beschouwing. Dat wordt goedge maakt in deze bijdrage, waarin gezocht wordt naar een antwoord op de vraag: *wat is dat eigenlijk, 'vergrijzing'?* Deze probleemstelling roept in eerste instantie wellicht enige irritatie op. Waarom moeilijk doen over iets dat zo eenvoudig is? Vergrijzing betekent letterlijk dat een steeds groter deel van de bevolking grijs wordt. Figuurlijk staat de term voor het ouder worden van de bevolking, het toenemen van de gemiddelde leeftijd. Maar daarmee is niet alles gezegd. Er wordt tevens een verandering mee aangeduid die een negatieve connotatie heeft. Vergrijzing baart zorgen. Zij leidt tot een groter aantal improductieven en tot een grotere vraag naar allerlei vormen van verzorging en niet te vergeten, grijs is grauw en saai. Op deze negatieve connotatie valt van alles af te dingen. Mensen worden weliswaar ouder, maar blijven ook langer gezond en hoeven daarom niet per se inactief te zijn. Bovendien is veel zwaar werk overgenomen door machines, zodat economisch productieve arbeid steeds minder afhankelijk wordt van het vermogen tot zware fysieke inspanning. Ook de grauwheid en saaiheid van de ouderdom is geen vaststaand feit. Ouderdom kan evenzogoed verbonden worden met levenservaring en om die reden juist opgevat worden als representant van allerlei positief gewaardeerde eigenschappen, zoals wijsheid, stabiliteit, troost of rust. Toch lijkt deze relativering niet afdoende te zijn. Vergrijzing kan nauwelijks als een neutrale term gebruikt worden. Zij blijft op iets anders, iets *negatiefs* duiden, namelijk op het gebrek aan vitaliteit, op het verlies van de jeugd. Dat betekent dat achter de term vergrijzing een heel specifieke waarde schuilgaat. Vergrijzing wordt slechts als fenomeen onderkend in een cultuur die de jeugd centraal stelt. Daarom meen ik dat de vraag naar de betekenis van vergrijzing, slechts de vraag van een specifiek tijdperk kan zijn en wel *het tijdperk van de eeuwige jeugd*.

2. De cultuur van de eeuwige jeugd

Wie in onze cultuur het motief van het streven naar eeuwige jeugd wil herkennen, kan teruggrijpen op een lange traditie. Een beroemd voorbeeld is de Faust van Goethe. Door de hulp van Mefisto krijgt Faust een toverdrank in handen, die hem zijn jeugd weer terugschenkt en zijn liefde voor Gretchen doet ontvlammen. Hun romance loopt echter uit op een hartverscheurende tragedie. De mo-

raal van het verhaal is, dat we de dood niet kunnen overwinnen door ons in te laten met hekserij. De jeugd kan niet gekocht worden door afstand te doen van vrijheid. De dood kan wel op een andere manier overwonnen worden. Niet op individueel, maar op maatschappelijk niveau. Hiervoor staan de Nederlanders model; het volk dat door inpoldering zijn eigen land creëert. Als natuurwezen is de mens sterfelijk. De afhankelijkheid van zijn lichaam kluistert hem aan de dood. Maar door de maatschappelijke arbeid - in casu de inpoldering - wordt deze natuurafhankelijkheid in een bepaalde zin overwonnen, deze arbeid kan de natuur actief omvormen tot een instantie die juist in dienst staat van het behoud van het leven.

Door maatschappelijke arbeid te verbinden met een bepaalde vorm van onsterfelijkheid, verwijst Goethe naar het aloude Prometheus motief. Prometheus stal het vuur van de goden ten behoeve van de mensen. Bezit van het vuur vergoddelijkt de mensen, zij leerden de gereedschappen maken om de natuur te beheersen en daarmee de dood weg te dringen. In die zin kan ook de immense technologische ontwikkeling in onze tijd nog steeds begrepen worden als een streven naar onsterfelijkheid, een hang naar een definitieve overwinning op de natuur.

De samenhang tussen moderne technologie en onsterfelijkheidsstreven of doodsangst kan overigens nog veel directer gelegd worden. Niet alleen omdat de meest geavanceerde technologie ontwikkeld is op het gebied van de defensie en daarom functioneel is voor het afwenden van een doodsdreiging, maar ook omdat de wereld van de zogenaamde 'high tech' die de reclame ons voorschotellet, wars van alle eindigheid is. 'High tech' is bruisend, jong en dynamisch. 'High tech' kent stilte noch falen. 'High tech' is in de meest letterlijke zin *perfect*: volmaakt, af, zonder gebreken. Het veroudert niet uit zichzelf. Veroudering is slechts mogelijk door de komst van iets dat nog perfecter, nog volmakter is.

3. Eeuwig duurt het langst

Toch garandeert de dynamiek van de technologische ontwikkeling niet zonder meer een bruisend leven. Tezelfdertijd roept zij gevolgen op die juist tegen het leven in lijken te gaan.

Indien de ontwikkeling van de samenleving eenzijdig in dienst staat van natuurbeheersing, heeft dat tot gevolg dat zij zelf een eenzijdig karakter krijgt. De beheersing die ze aan de natuur wil opleggen, slaat op haarzelf terug. Zij tendert ernaar een geolied systeem te worden, waarin nog slechts ruimte is voor functionele samenhangen. In laatste instantie zou dat betekenen dat de samenleving verwordt tot een voorspelbare, emotioneloze machine, waaruit alle leven verdreven is. Om toch nog dynamisch te zijn, moet zij zich continu vernieuwen. Maar elke vernieuwing heeft slechts een beperkte draagwijdte, omdat ze moet blijven passen in functionele samenhangen. De druk om te vernieuwen wordt zo steeds verder opgevoerd en de cycli waarin de vernieuwingen worden voltrokken, verlopen steeds sneller. Wanneer de dynamiek van de 'high tech'-wereld op deze manier wordt uitgelegd, dan krijgt haar vitaliteit een tweede gezicht. Achter deze vitaliteit loert de dood. Continue produktinnovatie is noodzakelijk om een steeds

dreigende verveling te verdrijven. Maar het ligt buiten het vermogen van de technologie om de verveling echt te verdrijven. Want wat zij kan bieden is uiteindelijk alleen maar meer van hetzelfde.

Voorzover de nieuwe technische snuffjes inderdaad het speelgoed vormen waarmee een onderliggende verveling verdreven wordt, krijgt de term vergrijzing een betekenis die betrekking heeft op de (technologische) cultuur. In de saaiheid en grauwheid van de verveling is deze cultuur grijs geworden. En ook nu kan de vergrijzing met leeftijd in verband gebracht worden. Technologie kan pas op grote schaal tot speelgoed worden, wanneer de strijd om te overleven goeddeels gestreden is. Pas wanneer de technologie een lange geschiedenis heeft, een langdurige ontwikkeling heeft doorgemaakt in het kader van een stabiele samenlevingsorde, kan zij zich steeds meer toeleggen op statussymbolen die in een modieuze, en niet zozeer in een elementaire behoefte voorzien.

De vergrijzing van de technologische cultuur staat niet los van de vergrijzing van de mensen die die cultuur dragen. Niet alleen omdat de steriliteit van een verveelde technologische massacultuur slechts kan bestaan als antwoord op de kleurloosheid van degenen die haar voortbrengen, maar ook omdat de vergrijzing van de cultuur voorwaarde is van de vergrijzing van de bevolking. In dubbele zin. Allereerst omdat het langere leven waarop de individuen kunnen rekenen de vrucht is van culturele stabiliteit. Enerzijds de relatieve, langdurige stabiliteit van de Westerse cultuur die de industriële en medische technieken voortbracht die aan dit langere leven ten grondslag liggen. En anderzijds de stabiliteit op kortere termijn, die ervoor gezorgd heeft dat er in de Europese landen na de Tweede Wereldoorlog geen massale slachtpartijen door oorlogsgeweld hebben plaatsgevonden.

Ook de tweede oorzaak van de vergrijzing in leeftijdsopbouw - het teruglopende aantal kinderen per leefeenheid - heeft de technologische ontwikkeling tot voorwaarde. Naast de betere voorbehoedsmiddelen die deze ontwikkeling opleverde, vormde zij een belangrijke factor in de vergroting van de welvaart. Daardoor zijn kinderen niet meer nodig als noodzakelijke ouderdomsvoorziening en ontstaat er de behoefte om van deze welvaart te profiteren door onder andere de last van de zorg voor kinderen te reduceren. Dit laatste kan overigens op heel verschillende manieren geduid worden. Betekent de keuze voor minder kinderen dat de waarden die in het geding zijn bij het hebben en grootbrengen van kinderen op de achtergrond raken ten gunste van andere waarden (bijvoorbeeld op het gebied van werk en consumptie), of betekent het dat opvoeden van kinderen juist veel meer gewicht krijgt, zodat dit alleen goed kan gebeuren wanneer de aandacht niet over te veel kinderen verdeeld hoeft te worden?

4. Vergrijzing en vergroening

De *culturele vergrijzing* waar ik het tot nu toe over gehad heb, beschrijft uiteraard alleen maar een aspect van een culturele samenhang waarbinnen vele andere ontwikkelingen te onderscheiden zijn. Ik maakte al een inperking door me tot de *technologische* cultuur te bepalen. Maar ook de technologische cultuur kan anders gebruikt en geduid worden. Dezelfde videocamera die het uithangbord is

van een verkeerd begrepen sociale prestige, kan misschien ook als instrument dienen om onvermoede dimensies van menselijke waarneming te exploreren. En waar de technologische ontwikkeling wèl met enig recht als 'vergrijzing' gekarakteriseerd kan worden is ze toch ook weer verbonden met een tegenbeweging die ik hier zal aanduiden als 'vergroening'.

Om te beginnen is de technologische ontwikkeling niet alleen voorwaarde voor een vergrijzing van de bevolking zoals we die in Nederland tegemoet gaan, maar ook oorzaak van een precies omgekeerde tendens. Op mondiaal niveau groeit de bevolking steeds sneller en is er juist sprake van *vergroening*. Deze vergroening is ondenkbaar zonder de technologische verworvenheden die hebben gezorgd voor het terugdringen van honger, epidemieën en kindersterfte.

In de tweede plaats hoeft de successtory van de 'high tech' nog niet onmiddellijk te nopen tot een identificatie met haar ontwikkeling. De technologische ontwikkeling kan ook aanleiding zijn tot een ervaring van *vreemdheid*, tot de constatering dat zij niet in staat is een wereld voort te brengen die voldoet aan menselijke maatstaven. Een eerste stap in de richting van zo'n ervaring wordt aangeduid door de filosoof Günther Anders, als hij de term 'prometheïscher Scham' introduceert. Hij doelt hiermee op de schaamte die mensen kan overvallen wanneer ze geconfronteerd worden met de perfectie van de techniek. Vergeleken met deze perfectie zijn wij slechts onbeholpen en gebrekkig. Onze machines overtreffen ons in snelheid, nauwkeurigheid en doelmatigheid. Ze worden niet opgehouden door vermoeidheid of psychologische complexen. De prometheïsche schaamte maakt ons ervan bewust dat wij anders zijn dan de technologische werkelijkheid. Dat maakt het eveneens mogelijk om tot het besef te komen dat we deze werkelijkheid ook helemaal niet als maatstaf moeten nemen.

Deze laatste conclusie dringt zich in nog sterkere mate op wanneer - en dat is mijn derde punt - de technologische ontwikkeling zelf op haar grenzen stuit. De tomeloze expansie van de techniek heeft geleid tot een milieucrisis. In deze crisis toont zich de eindigheid van de techniek. Ze blijkt allereerst afhankelijk van grondstoffen die uitgeput kunnen raken. Vervolgens blijkt haar eeuwige leven nauwkeurig afgebakend door de grenzen van de dood. Overschrijdt haar ontwikkeling bepaalde grenzen, dan tast ze de voorwaarde aan waaronder überhaupt leven mogelijk is; stervende wouden, dode zeeën en verstikkende atmosferen worden haar bittere output.

De milieuproblematiek kan met recht aangeduid worden als het vergrijzingsproces van de technologische cultuur. Tot wasdom gekomen in de continuïteit van een eeuwenlange ontwikkeling, verliest de technologie haar vitaliteit, moet ze afstand doen van haar faam de vaandeldrager te zijn van maatschappelijke progressie en slaat ze om in een instrument dat, aan zichzelf overgelaten, veeleer de voorbode is van dood en verderf. Maar deze vergrijzing ontbeert geen levenswijsheid. Geconfronteerd met de uiterste consequenties van een al te eenzijdige technologische vooruitgang wordt het bewustzijn van de verloren vitaliteit weer teruggewonnen en wordt er ten tweede male een wending voltrokken. Vergrijzing slaat om in vergroening, de milieucrisis opent de ogen voor een groene politiek, voor de noodzaak van een technologie die ingebed is in en in dienst staat van levensprocessen, niet alleen van de mens, maar ook van plant en dier.

5. Grijs en wijs?

De zojuist uitgesproken hoopvolle verwachting betreft een wijzer worden op cultureel niveau, het vermogen om te leren van eenzijdige ontwikkelingen uit het verleden. Gesteld dat dit optimisme gerechtvaardigd is, dan volgt er nog niet uit dat de vergrijzing op het niveau van de individuen op analoge wijze beschouwd kan worden. Het culturele leerproces hoeft geenszins bij uitstek gedragen te worden door ouderen. Daarom wil ik terugkomen op de opmerkingen die ik eerder maakte. De term vergrijzing, zo stelde ik, heeft onmiskenbaar een negatieve connotatie. Inmiddels heb ik geprobeerd dit te verklaren tegen de achtergrond van een cultuur van de eeuwige jeugd. Deze cultuur blijkt echter haar jeugd verloren te hebben, is ten prooi gevallen aan vergrijzing. Maar, zo luidde de laatste stap, deze vergrijzing kan tot inzicht leiden en onttrekt zich daarmee aan een louter pejoratieve duiding. Zegt dat dan iets over het fenomeen van de vergrijzing van de bevolking? Leidt het ouder worden op individueel niveau tot wijsheid? Is de vergrijzing in leeftijdsopbouw verbonden met een opwaardering van het leven, omdat de ouderdom pas leert waar het leven werkelijk om draait?

Iemand met levenservaring kent de wereld en de mensen. Hem hoeft niets verteld te worden. Zijn blik reikt verder dan de oppervlakte. Hij weet dat er bij alles wat gebeurt constante waarden tot gelding komen, hoe verhuld misschien ook. Maar wat kan een dergelijke levenservaring nog betekenen in een wereld die voortdurend in beweging is? Staat de dynamische technologische werkelijkheid, die er steeds weer op uit is de traditionele verhoudingen onderuit te halen, het nog wel toe om tot wijsheid te komen? Wat hebben grootmoeders en grootvaders nog te melden aan hun kleinkinderen, als ze niet eens in staat zijn de computer te bedienen waarop deze hun spelletjes spelen? Waarom zouden kleinkinderen luisteren naar verhalen over een wereld die al lang niet meer bestaat? Zijn ook de levensverhalen van de ouderen tot sprookjes geworden die alleen maar aantonen dat ze hun eigen tijd overleefd hebben?

Hegel, de beroemde Duitse wijsgeer, doet ergens een poging om het ouder worden in filosofische zin te karakteriseren. Daarbij stelt hij de levensfase van de volwassenheid tegenover die van de ouderdom. (Hij spreekt over 'Greis', grijsaard.) Iemand die volwassen is, aldus Hegel, plaatst zichzelf niet langer tegenover de samenleving waarin hij leeft. Hij weet dat deze niet zo maar toevallig tot stand gekomen is, maar het resultaat is van een ontwikkelingsproces waarin steeds mensen geparticipeerd hebben, die - net als hijzelf - erover nadachten hoe iets het beste kan gebeuren. De volwassene maakt zich ook verantwoordelijk voor de samenleving door actief deel te nemen aan de instituties waardoor de samenleving gevormd wordt: hij trouwt, kiest een beroep, participeert in het politieke leven etc. Aan deze participatie ontleent hij zijn eigenwaarde. De grijsaard daarentegen verhoudt zich niet langer actief tot de samenleving, maar valt ermee samen. Hij hoeft zich met niemand meer te meten, omdat hij zijn sporen al verdiend heeft of in elk geval niets meer te winnen heeft. Hij beheerst het maatschappelijk spel door en door, heeft er niets nieuws van te verwachten. Hij is gesetteld, heeft althans geen uitzicht meer op een andere positie. De spanning tussen de functies die de grijsaard in de samenleving heeft en hemzelf, is weggefallen. Hij is onmiddellijk zelf drager van de traditie geworden. Wat

Hegel hier bedoeld, wordt misschien het beste uitgedrukt wanneer van iemand gezegd wordt dat hij tot instituut geworden is. De voorbeelden die daarbij in gedachten komen betreffen meestal hoogwaardigheidsbekleders die zo lang hun ambt bekleden dat ze niet meer weg te denken zijn. Maar het kan evengoed betrekking hebben op ome Kees die zijn vaste stekkie in de kroeg heeft, of die deel is geworden van het straatbeeld. Deze ouderen zijn er gewoon, hoeven zichzelf niet te profileren. Het ouder worden, aldus Hegel, leidt in de eerste plaats tot de *'inactiviteit van afstompende gewoontevorming'*. Hierin herkennen we de negatieve connotatie die we van meet af aan al verbonden met de term vergrijzing. De saaie en grauwe routine, het verlies van vitaliteit.

Interessanter is echter dat Hegel nog een tweede consequentie uit het ouder worden laat volgen, namelijk een consequentie die enerzijds afhankelijk is van de ontwikkelde routine, maar anderzijds leidt tot een veel positievere waardering. Hegel laat zien dat er een innerlijke samenhang bestaat tussen de twee aspecten van vergrijzing die onderscheiden werden, *grijsheid en wijsheid*. Deze tweede dimensie wordt door Hegel zelf aldus geformuleerd: *'de grijsaard bevrijdt zich van de beperkte belangen en verwickelingen van de wereld om hem heen'*.

Juist omdat iemand die ouder is zijn strijd al heeft gestreden en zichzelf niet meer waar hoeft te maken, ontstaat er ruimte voor relativering, wordt de afstand mogelijk die nodig is om de dingen in breed perspectief te zien, los van een geborneerd eigen belang en verheven boven de waan van de dag.

Strikt genomen heeft Hegel met het bovenstaande alleen nog maar aangetoond dat het ouder worden een mogelijke mogelijkheidsvoorwaarde tot wijsheid vormt. En zelfs die conclusie berust op een heel specifieke generalisatie: met de ouderdom zijn ook de belangrijkste kaarten geschud die iemands levensloop bepalen. Maar kan zo'n generalisatie nog wel zinvol staande gehouden worden in een tijd als de onze, waarin veranderingen zich steeds sneller aandienen? En als dat zo is, is ouder worden dan een noodzakelijke voorwaarde tot wijsheid? En aan welke andere condities tenslotte moet voldaan zijn om ook daadwerkelijk tot wijsheid te komen?

In onze tijd zijn we minder snel geneigd tot generaliseren dan Hegel. Toch is het ook nu niet betekenisloos om te stellen dat een ouder iemand qua maatschappelijke positie immobiel is dan iemand die jonger is. Al was het maar omdat hij, zoals Hegel naar voren brengt, 'de hoop heeft opgegeven om vroeger gekoesterde idealen te verwerkelijken'. Hij heeft domweg te weinig tijd over. De factor tijd is ook op andere, meer positieve wijze, van belang. De filosoof Liebrucks verzucht in het voorwoord van een dikke pil die hij op latere leeftijd heeft geschreven: *'het schrijven van filosofische werken is niet eenvoudig. Je doet er een heel leven over om er achter te komen waar het eigenlijk om gaat, en als je dan met schrijven kunt beginnen, ontbreekt je de tijd en de energie om het allemaal af te maken'*. Wanneer we verworven filosofische inzichten gelijkstellen met wijsheid, en daar valt wel wat voor te zeggen, dan kunnen we concluderen dat Liebrucks ouderdom voor een noodzakelijke voorwaarde tot wijsheid maakt, immers het rijpen van inzichten vergt tijd.

Men kan zich afvragen of dit laatste wel volgehouden kan worden in een snel veranderende samenleving. Staat deze snelheid een levenslange reflectie wel toe? Gaat de tijd tegenwoordig niet zo snel dat iemand die de tijd neemt het

contact met zijn tijd verliest? Ik denk het niet, wijsheid wordt niet alleen bepaald door deze snelheid. Zonder constante waarden is er geen wijsheid denkbaar. Wijsheid voedt zich met existentiële waarheden betreffende de dimensie van dood en leven. Het is precies deze dimensie die, zoals we gezien hebben, nooit definitief verdrongen kan worden door de roes van de 'high tech life style'.

Dat wijsheid haar tijd nodig heeft, betekent omgekeerd nog niet dat waar tijd doorlopen wordt, wijsheid in wording is. Tijd moet tot leven gewekt worden om in levenservaring te resulteren. Niet het *dat*, maar het *wat* van het ouder worden vraagt hier de aandacht. Dwingt het proces van het ouder worden zelf tot een doorleving en verwerking van de existentiële vragen over dood en leven? Een algemeen antwoord op deze vraag kan alleen gebaseerd zijn op een algemene ervaring die noodzakelijk met het ouder worden verbonden is. Dat is de ervaring van sterfelijkheid: de achteruitgang van het eigen lichaam en de dood van ouders, vrienden en verwanten. Misschien dat een dergelijke ervaring meer oog geeft voor de eindigheid van het milieu, of tot meer consideratie met anderen leidt die het lot van de sterfelijkheid delen. Maar noodzakelijk is dit uiteraard niet. Evenzogoed behoort een benepen fixatie op de kwaaltjes van de ouderdom tot de mogelijkheden. Bovendien zijn de zorg voor het milieu en solidariteit met de anderen bij uitstek ook deugden die vaak met de jeugd geassocieerd worden.

6. Besluit

In dit essay heb ik nauwelijks antwoord kunnen geven op de vraag die eraan ten grondslag ligt: wat is dat eigenlijk, vergrijzing? Maar ik hoop wel iets anders bereikt te hebben, namelijk het aannemelijk maken dat er veel meer kanten zitten aan een begrip als vergrijzing dan op het eerste gezicht misschien lijkt. Als dat gelukt is, heb ik nu iets laten zien van de hopeloze taak die filosoferen heet. Elke poging om een vraag te beantwoorden levert alleen maar meer vragen op. En toch is dit niet alleen maar hopeloos. Wie vele vragen stelt, hoeft in het praktische leven geen genoegen te nemen met één antwoord.

En tenslotte: weest u me dankbaar. Ik heb betoogd dat grijs niet alleen maar grauw is en daarmee heb ik u behoed voor een somber 'fin du siècle' verhaal, waarin de vergrijzing gevat wordt als de voorbode van een ondergaande cultuur. Had ik dit verhaal wel willen schrijven, dan had ik een andere zin, misschien wel de beroemste, van Hegel met u moeten interpreteren: *'Wenn die Philosophie ihr Grau in Grau malt, dann ist die Gestalt des Lebens altgeworden, und mit Grau in Grau läßt sie sich nicht verjüngen, sondern nur erkennen; die Eule der Minerva beginnt erst mit der einbrechenden Dämmerung ihren Flug'*. Deze taak blijft echter voor later liggen.